

PRILOG ISTRAŽIVANJU POVIJESTI ŽIDOVA U BJELOVARU*

Sažetak

U ovom radu, pišući o do sada neistraženoj temi – životu, djelovanju i stradanjima pripadnika židovske zajednice, koji su bili važan dio društvenoga, kulturnoga i gospodarskoga, osobito trgovačkoga i industrijskog života grada Bjelovara – autor prvi put opširnije i kronološki prikazuje niz do sada neobjelodanih detalja iz njihove prošlosti, osobito iz života istaknutih pojedinaca (s osobitom pozornošću na prvi židovski hram u Bjelovaru iz 1882. godine i reprezentativnu sinagogu, građenu od 1913. do 1917.) kao neodvojiv dio opće povijesne problematike Bjelovara, i to u velikom rasponu do 18. do 20. stoljeća, tj. od utemeljenja grada 1756. godine do njihova iseljavanja i stradanja tijekom Drugoga svjetskog rata, ali i pojedinih aktivnosti u godinama nakon rata.

Ključne riječi: Bjelovar, društveni i kulturni život, istaknute osobe, stradanja u Drugom svjetskom ratu, Vjeroispovjedna općina, Židovi.

Iako carica Marija Terezija u skladu sa svojom strogom vjerskom politikom (naročito prema protestantima i Židovima) zabranjuje Židovima boravak na području Vojne granice kamo kao putujući trgovci, donoseći robu iz cijele Europe, dolaze uglavnom iz Mađarske (bili su to Aškenazi, žitelji zemalja njemačkoga

* Radi što objektivnijega i sveobuhvatnijeg sagledavanja opće povijesne problematike Bjelovara nameće se potreba za obradom povijesti Židova koji su bili neodvojiv dio društvenoga, kulturnoga i gospodarskoga, osobito trgovačkoga i industrijskog života Bjelovara. To je zaista neistražena tema, stoga – nakon određenog broja pojedinačnih tekstova koje je autor već objelodanio ili ih ima u pripremi, a koji se najvećim dijelom odnose na obje bjelovarske bogomolje – na ovom mjestu prvi put opširnije prikazuje mnoge do sada neobjelodanene detalje iz prošlosti bjelovarskih Židova, od utemeljenja grada 1756. godine do njihova iseljavanja i stradanja tijekom Drugog svjetskog rata, te nekoliko detalja nakon Domovinskog rata, i to na temelju jednog dijela arhivskih izvora, izbora iz postojeće literature i, za sada, samo manjega dijela dokumenata iz obiteljskih ostavština i vlasništva još živućih pojedinaca i obitelji koji potječu iz Bjelovara. To je priprema ne samo

govornog područja, pripadnici židovskog naroda kojemu je govorni jezik bio *jidiš*), zapovjednik Varaždinskoga generalata Vojne granice – general Filip barun von Beck dozvoljava im, radi nabave vojnih odora za svoje pukovnije, stalni boravak i u Varaždinu i Koprivnici, te i u 1756. godine izgrađenom Bjelovaru koji ubrzo postaje sjedište toga Generalata. Dolazak Židova u Varaždinski generalat¹ poklapa se s godinama dolaska njemačkih i čeških obrtnika², dobivanja cehovskih povlastica (1770.), stvaranja bjelovarskoga vojnog komuniteta (*Militair Comunitaet Bellovar*) (1771.) te sajamskih povlastica (1772.) koje također, poput cehovskih, grad dobiva od carice.³

No, 1773. godine Habsburgovci pooštravaju svoju politiku prema židovskim trgovcima određujući ukidanje njihovih trgovina. Ipak, iz arhivskih dokumenata s kraja 18. stoljeća poznato je ime židovskog trgovca Mojsija Rosenberga koji i dalje s obitelji živi u Bjelovaru, a iz popisa stanovništva od 1802. godine vidi se da se u Bjelovaru nalazi čak devet Židova unatoč strogim upozorenjima vlasti lokalnoj upravi u Bjelovaru da “Židovima nije dozvoljen pristup i kretanje na području Vojne krajine, čak ni na nekoliko dana”.⁴

za predviđenu opširnu studiju “Židovi u Bjelovaru od 18. do 20. stoljeća” već i istoimenu izložbu koju će autor u dogledno vrijeme postaviti u Gradskom muzeju u Bjelovaru. Dakako, rad na tome još predstoji, svi arhivski izvori i obiteljske ostavštine bjelovarskih Židova i njihovih potomaka koji danas žive u inozemstvu (Izrael, Brazil i sl.) još nisu sasvim iscrpljeni pa se rad o toj temi i dalje nastavlja. Do sada su takve izložbe, popraćene iscrpnim katalozima, javnosti predočene, primjerice, u Gradskom muzeju Varaždin (“*Tragom židovske povijesti i kulture u Varaždinu*”) 2003. godine, Muzeju grada Koprivnice (“*Židovi u Koprivnici*”) 2005. te Muzeju Međimurja Čakovec (“*Židovi u Međimurju*”) 2006. godine.

¹ Aleksander BUCZYNSKI, *Gradovi Vojne krajine*, sv. II, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1997., str. 131. - Podatak o tome donosi i Ljiljana DOBROVŠAK, “Privremena prisutnost” Židova u kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji u 17. i 18. stoljeću, *Povijesni prilozi*, god. 24, br. 29, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 2005., str. 179.

² Popis imena i zanimanja doseljenika u Bjelovaru daje Josip BUTURAC, *Povijest rimokatoličke župe Bjelovar*, Bjelovar, 1970., str. 23-26.

³ Obje povelje čuvaju se u Gradskom muzeju u Bjelovaru. Vidjeti i: Mladen MEDAR, *Sedam stoljeća sajmovanja na području Bjelovarsko-bilogorske županije*, “Bjelovarski sajam” d.o.o. i Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, 1999.

Unatoč mnogim zabranama Židovima je ipak u slučaju bilo dozvoljeno jednodnevno, a poneki put i trodnevno zadržavanje na sajmovima (primjerice, u Križevcima, Koprivnici, Bjelovaru, Osijeku i dr.), ali s obvezom plaćanja tzv. *tolerancijske takse* koja je iznosila od jedne do dvije forinte po danu. O tome Gavro SCHVARZ, *Prilozi povijesti Židova u Hrvatskoj, Vjesnik Kraljevskog hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva*, IV, Zagreb, 1902., str. 189-192.

⁴ Aleksander BUCZYNSKI, Rimokatolička i pravoslavna crkva u Vojnoj krajini (1740. –1868.), *Povijesni prilozi*, Institut za suvremenu povijest, br. 12, Zagreb, 1993., str. 64-65. - ISTI, *Gradovi Vojne krajine*, sv. II, Zagreb 1997., str. 131-132.

Patentom o vjerskoj toleranciji Josipa II. što je nastao u Beču 1781. godine u 25 točaka, kojim su vjerske slobode dozvoljene i drugim konfesijama, zajamčena im je, doduše, sloboda kretanja i naseljavanja, sloboda vjeroispovijesti i ravnopravnost u školovanju, ali su bili ograničeni u odabiru zvanja – nisu se smjeli baviti nijednim cehovski zaštićenim obrtom ni trgovati proizvodima takvog obrta, nisu smjeli posjedovati kuću ni zemljište, ni baviti se poljoprivredom.⁵

Zanimljiva je činjenica da u Popisu stanovništva iz 1857. godine u Bjelovaru nije registriran nijedan Židov, a kada razvojačenjem Varaždinskog generalata 1871. godine to područje postaje sastavnim dijelom građanske Hrvatske, njih je u Bjelovaru sve više (te, 1871. ima ih 15, godine 1880. ima ih 97, godine 1890. već ih je 216, godine 1900. ima ih 306, deset godina kasnije 237, godine 1921. njihov broj je znatno veći: 502, a 1931. smanjen je na 360).⁶

Židovska vjeroispovjedna općina u Bjelovaru osnovana je 23. veljače 1877. godine (službeno potvrđena dvije godine kasnije, 1879.), a jedan od dvanaestorice njezinih utemeljitelja (uz Emanuela Ebenspangera, Alberta i Josipa Liebermanna, Bernharda Mosesa, Josepha Blühweissa, Natana Weissa, Mavra Pollaka, Natana Steinera, Maksa Storchu, Josipa Singera i Vilima Weisza)⁷ i njezin prvi predsjednik, koji će do smrti obnašati tu dužnost, bio je poznati bjelovarski knjižar i tiskar Jakob Fleischmann (1851.–1902.). Tom je prigodom tiskana i *Spomenica u povodu osnivanja općine* (u svojoj tiskari tiskao ju je vjerojatno sam Fleischmann), a *Pravila Izraelitske bogoštovne općine u Bjelovaru* tiskana su 1910. godine (tiskara Lavoslava Weissa).⁸

⁵ *Židovi na tlu Jugoslavije* (katalog izložbe), Muzejski prostor Zagreb, Zagreb 1988., str. 137; Vidjeti i: Mirjana GROSS, *Židovi u Habsburškoj Monarhiji u 19. stoljeću, 200 godina Židova u Zagrebu*, Jevrejska općina Zagreb i Savez jevrejskih općina Jugoslavije, Zagreb, 1988., str. 37-38.

⁶ Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiberg" i Židovska općina Zagreb, Zagreb, 1997., str. 75. - Na temelju *Statističkih godišnjaka Kraljevina Hrvatske i Slavonije*, u članku "Židovi u srpskom tisku u Hrvatskoj potkraj 19. stoljeća" Mato ARTUKOVIĆ daje i podatke o broju Židova po hrvatskim županijama, pa tako i u tadašnjoj Bjelovarsko-križevačkoj županiji, u kojoj ih je 1880. godine bilo 810, u gradovima te županije (Bjelovaru, Koprivnici i Križevcima) 653. Deset godina kasnije u županiji ih je 1138, a u navedenim gradovima 857 (4,97 % od ukupnog broja stanovnika). Na samom kraju 19. stoljeća, tj. 1900., u čitavoj županiji ima ih 1349, a u ta tri grada 918, tj. 5,81 % od ukupnog broja gradskog stanovništva (*Časopis za suvremenu povijest*, god. 33, br. 3, Hrvatski institut za povijest Zagreb, 2001., str. 728).

⁷ Rudolf SCHEY, K statistici Jevreja Kraljevine SHS, II. Bjelovar, *Jevrejski almanah*, V, Vršac, 1929./30., str. 223-224. - Melita ŠVOB, *Židovi u Hrvatskoj. Migracije i promjene u židovskoj populaciji*, Kulturno društvo "Miroslav Šalom Freiberg" i Židovska općina Zagreb, Zagreb, 1997., str. 26-27.

⁸ *Židovi na tlu Jugoslavije* (katalog izložbe), Muzejski prostor Zagreb, Zagreb, 1988., str. 271. Obje publikacije bile su izložene u dijelu izložbe "Gradovi Hrvatske i Slavonije", pod brojevima 12/89 (JIM, inv. br. 5846) i 12/90 (JIM, inv. br. 462).

Jakoba Fleischmanna u službenim dokumentima nalazimo dva puta: u *Matičnoj knjizi rođenih Židovske općine Bjelovar* (s popisom obitelji koje su pripadale toj općini), u svesku 1, na str. 1 a pod brojem 7, ali bez navedenog mjesta i datuma rođenja (samo godina 1851.) te u *Trgovačkom registru za inokosne tvrdke 1876. – 1942.* Sudbenog stola Bjelovar, 14. travnja 1877. godine: “Jacques (Jakov) Fleischmann – trgovina knjigah, papira, pisaćeg materijala, tiskanice, litografije i knjigoveztvo u Belovaru”. U *Matičnoj knjizi umrlih 1897. – 1902.* Židovske općine Bjelovar o njemu podataka nema.⁹

Prvi židovski hram u Bjelovaru sagrađen je 1882. godine (sl. 1). Prema klasifikaciji sinagoga pripada tipu sinagoga-kuća, slijedeći tradiciju ranijih molitvenih prostora, pa u oblikovanju ponavlja arhitekturu obične stambene prizemnice s trokutnim zabatom i dvostrešnim krovom.¹⁰ Građena u razdoblju historicizma oponaša tipično klasicističko pročelje. Njezin nam je izgled poznat zahvaljujući akvareliranom crtežu gradskog inženjera Srečka Smočinskog iz 1901. godine¹¹, a temeljito je opisan u

⁹ *Matična knjiga rođenih Židovske općine Bjelovar; Trgovački registar za inokosne tvrdke 1876.-1942.*, Okružni sud (Sudbeni stol) Bjelovar, knj. 1, Državni arhiv Bjelovar, sign. HBJ 81, A.2.1.2. 103., str. 62, br. 123/i Nekrolog Fleischmannu objelodanjen je u *Tjedniku bjelovarsko-križevačkom*, god. XII, br. 52, Bjelovar, 25. listopada 1902. godine, na str. 2: “FLEISCHMANN JAKOB, ovdašnji knjižar i tiskar, umro je nakon duge i teške bolesti u Stenjevcu, navršivši 52. godinu života.

Pokojnik stekao si je u Bjelovaru velikih zasluga, jer je ustrojio ovdašnju izraelitičku bogoštovnu općinu, kojoj je dvadeset i pet godina neprekidno predsjednikom bio. Za to vrijeme sagradila se je lijepa bogomolja, a uredilo se i groblje. Za svoje velike zasluge oko utemeljenja i uređenja te bogoštovne općine odlikovali su ga članovi dragocjenom iglom i raznim povlasticama.

A i inače stekao si je pokojnik simpatije u gradu, te je izabran i za gradskog zastupnika koju je čast nekoliko godina obnosio. Gotovo u svim društvima bio je Fleischmann ili izvršujući ili podupirajući ili začasni član, a za mlađih dana pjevao je kao “Dvojničar” (član pjevačkog društva “Dvojnice” - nap. M.M.) često puta po koji solo svojim lijepim tenorom.

Kao nakladnik i knjižar bio je pokojnik dosta poduzetan te je izdao lijepi broj knjiga raznovrsnog sadržaja, a za svoje tipografske radnje stekao je odlikovanja kod raznih izložbi i španjolski red Izabele (...).“

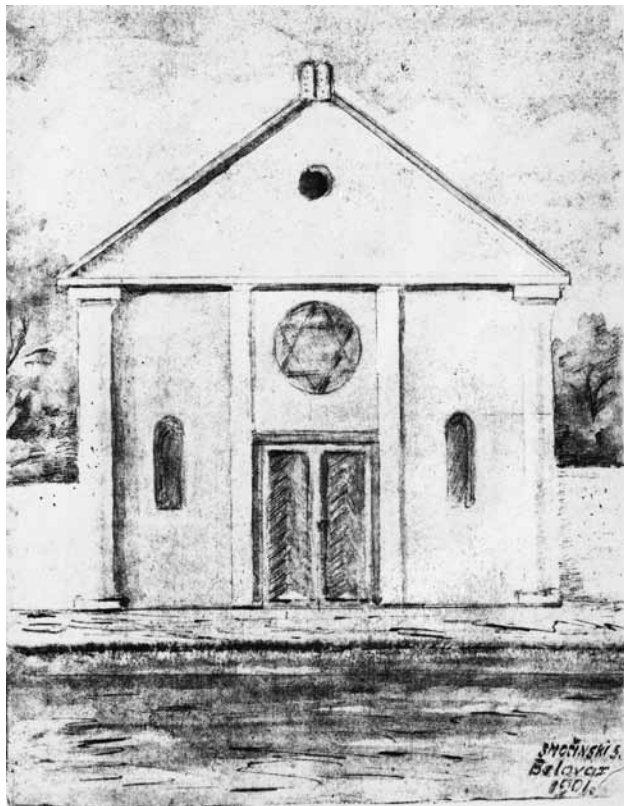
A njegov nasljednik na čelu Židovske općine Emanuel Ebenspanger umjesto vijenca je, u povodu Fleischmannove smrti, Gospojinskom izraelitskom društvu darovao 10 kruna, a isto toliko i Društvu za podupiranje siromašnih učenika Kraljevske realne gimnazije u Bjelovaru.

¹⁰ Zlatko KARAČ, *Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma, u: Historicizam u Hrvatskoj*, (katalog izložbe, knj. I) Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2000., str. 172, 177. - ISTI,

Arhitektura sinagoga u Hrvatskoj u doba historicizma, Muzej za umjetnost i obrt i Kulturno društvo “Miroslav Šalom Freiberg” Zagreb, Zagreb, 2000., str. 11-12.

¹¹ Fotokopiju originalnog akvarela, koji se nalazio u posjedu Zvonimira Lovrenčevića, nekadašnjeg ravnatelja Gradskog muzeja Bjelovar, posjeduje autor ovoga rada.

novijoj literaturi.¹² Na planu Bjelovara s početka 20. stoljeća, koji je u nakladi svoje knjižare tiskao Fleischmannov nasljednik Lavoslav Weiss (godinu dana nakon Fleischmannove smrti tvrtka je ponovno protokolirana pod nazivom "J. Fleischmann

Slika 1. Prvi židovski hram u Bjelovaru iz 1882. godine
(crtež Srečka Smočinskog, 1901.)

nasljed. Lav. Weiss, knjižarski, knjigotiskarski i knjigovežki posao u Belovaru")¹³ urtčan je na raskrižju Strossmayerove ulice i Ulice Andrije Kačića Miošića.

¹² Mladen MEDAR, Prilog poznavanju građevne djelatnosti u Bjelovaru, *Muzejski vjesnik*, glasilo Muzejskog društva sjeverozapadne Hrvatske, god. XVI, br. 16, Križevci, 1993., str. 61-63.

¹³ *Trgovački registar za inokosne tvrdke 1876.-1942.*, Okružni sud (Sudbeni stol) Bjelovar, knj. 1, Državni arhiv Bjelovar, sign. HBJ 81, A.2.1.2. 103, str. 166, br. 317/1 Lavoslav Weiss preuzeo ju je na temelju oglasa, koji je izašao nakon Fleischmannove smrti u prvom broju "Hrvatskog tipografa" u Zagrebu, god. VI, 7. veljače 1903. godine, str. 4: "Tiskara i knjigovežnica u provinciji na vrlo frekventnom mjestu (promet godišnji i do 15 000 for), stan vrlo lijep u kući vlasnika tiskare, daje se u najam 1200 do 1500 for. Najamnina prema pogodbi. Daljnje upute uredništva samo strukovnjaku."

Godine su prolazile, broj Židova u Bjelovaru povećavao se pa mali hram nije više mogao zadovoljiti potrebe njihove zajednice. Stoga je na izvanrednoj Glavnoj skupštini Židovske vjeroispovjedne općine, održanoj 1913. godine pod predsjedanjem tadašnjeg predsjednika te općine dr. Jaše Hržića, donesena odluka o izgradnji nove velike i atraktivne sinagoge koju je trebalo sagraditi u Ulici Ivana Mažuranića uz vojno skladište, na mjestu na kojemu se tada nalazila kuća državnog odvjetnika. Prema proračunima izgradnja sinagoge iznosila je 160.000 kruna. Vijest o tome donose suvremene lokalne novine:

“Novi će hram po osnovi zagrebačkih arhitekata Hönigsberga i Deutscha služiti na ures našem gradu, jer će svojom vanjšinom i unutarnjim uređenjem pa i veličinom spadati među veće moderne hramove u Hrvatskoj.”¹⁴ Istina je, doduše, da su arhitekti Leon Hönigsberg i Julio Deutsch, pripadnici bečke arhitektonske škole povijesnih stilova radili zajedno. Imali su u Zagrebu ured za projektiranje i vlastito građevno poduzeće (bjelovarska sinagoga očito je bila među najvrjednijim ostvarenjima stvaralačkog razdoblja njihova ureda u razdoblju secesije jer je uz ostale projekte u “Hrvatskom odjeljenju za arhitekturu” na Četvrtoj jugoslavenskoj umjetničkoj izložbi u Beogradu 1912. godine izložena perspektiva bjelovarske sinagoge /u katalogu izložbe pod red. br. 828/ pod imenom obojice arhitekata /iako je L. Hönigsberg umro 1911. godine/ koja je bila izložena i na “Izložbi hrvatskog društva umjetnosti” u svibnju i lipnju 1913. godine u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu).¹⁵ Međutim, činjenica je da je autor tog projekta, ruski Židov Otto Goldscheider, jedno vrijeme suvlasnik njihova ureda, po kojemu 1913. godine i počinje izgradnja te sinagoge.¹⁶ Dovršena je 1917. godine u secesijskom stilu (“južnonjemačka moderna”) s romantično-vjerskim prizvukom /sl. 2/, ali su manji zahvati rađeni još do 1920. godine.¹⁷

¹⁴ *Nezavisnost, bjelovarsko-križevački vjesnik*, god. VII, Bjelovar, 25. srpnja 1913.

¹⁵ Lelja DOBRONIĆ, Zagrebački arhitekti Honigsberg i Deutsch, Zagreb, 1965., str. 45, 49-50 i 72 - Mladen MEDAR, Prisjećanje na dva bjelovarska židovska hrama, *Naše vrijeme*, god. I, br. 3, Bjelovar, 15. veljače 1995., str. 22-23.

¹⁶ Alexander LASLO, Lica moderniteta 1898.-1918.: Zagrebačka arhitektura secesijske epohe, *Secesija u Hrvatskoj* (katalog izložbe), Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, 2003., str. 39; Mladen MEDAR, Obilježja arhitekture grada Bjelovara, poglavlje V. u knjizi Mirele SLUKAN ALTIĆ, *Povijesni atlas gradova, sv. I - Bjelovar*, Državni arhiv Bjelovar i Hrvatski državni arhiv Zagreb, Bjelovar – Zagreb, 2003., str. 129-130.

¹⁷ U tu su sinagogu bile postavljene i orgulje, što je još u 19. stoljeću bila najosporavanija novina koju su uveli reformirani Židovi. Jer, glazba je prema tradicionalistima kao znak žalosti bila zabranjena u sinagogi, a osim toga podsjećala je na kršćansko bogoslužje (Katrin BOECKH, Židovska vjerska općina u Zagrebu do 1941., *Časopis za suvremenu povijest*, god. 27, br. 1, Institut za suvremenu povijest, Zagreb, 1995., str. 40).

Prema zapisu Z. Lovrenčevića, mali je hram bio prodan Suhaneku za mlin, a kasnije je srušen (na njegovu se mjestu danas nalazi stambena višekatnica).

Slika 2. Nova zgrada sinagoge građena od 1913. do 1917.
(snimio: Božo Neumann)

Tora je iz staroga hrama u novu sinagogu na svečan način prenesena na blagdan *Roš Hašana* 15. kolovoza 1917. godine. /sl. 3/ Sinagogu su tom prigodom

Slika 3. Prijenos Tore iz staroga u novi hram 1917.,
snimljeno na uglu Trga Marije Terezije i Ulice Ivana Mažuranića,
fotograf nepoznat (B. Neumann?)

Slika 4. Grobnica nadrabina Samuela D. Taubera na židovskom dijelu groblja sv. Andrije u Bjelovaru (snimio: Mladen Medar)

posvetili bjelovarski nadrabini Samuel D. Tauber i nadrabini dr. H. E. Kauffmann iz Virovitice.

Dr. Samuel D. Tauber bio je u Bjelovaru kotarski rabin, a zatim nadrabini (pa je na mjesto rabina došao dr. Lazar /Chaim/ Margulies) punih 37 godina. Predstojništvo Izraelitske (tj. židovske) bogoštovne općine, na čelu s tadašnjim predsjednikom dr. Hinkom Gotliebom i svim članovima ove općine, proslavilo je u nedjelju, 15. kolovoza 1920. godine Tauberovu osamdesetu obljetnicu života i tridesetu obljetnicu njegova službovanja.¹⁸

Umro je sedam godina kasnije, 24. travnja 1927. godine i pokopan na bjelovarskom groblju uz svoju suprugu Johannu, koja je umrla tri godine ranije. /sl. 4/

Rabin dr. David Ginsberg obavljao je i dužnost honorarnog nastavnika "od časa" u Državnoj realnoj gimnaziji u Bjelovaru odlukom Kraljevske banske uprave Savske banovine, prosvjetnog odjeljenja u Zagrebu. Predavao je "Mojsijev vjeronauk" dva sata tjedno¹⁹ te se bavio i publicističkim radom: pisao je kritičke analize o Judaici

¹⁸ *Demokratski glas*, god. XXXI, br. 37, Bjelovar, 14. kolovoza 1920., str. 2.

¹⁹ Odluka Kraljevske banske uprave Savske banovine, prosvjetno odjeljenje u Zagrebu, br. 53 855 od 14. rujna 1937. godine.

koju je nalazio u osječkim kalendarima katoličkog kapelana Adama Filipovića Heldenthalskog (1792. - 1871.) u 19. stoljeću.²⁰ Bio je i suradnik znanstvenog Jiddiš instituta u Vilnu, u Poljskoj (Vilnius je u posjedu Poljske bio do 1939. godine, a od tada je bio administrativno središte Litavske SSR). Uhapšen je u Bjelovaru u noći 31. srpnja na 1. kolovoza 1941. godine s ostalim članovima svoje obitelji (Dorom, Ginom i Rubenom) te s trećom skupinom bjelovarskih Židova otpremljen u logor za muškarce Kraplje (Jasenovac), gdje je umro.

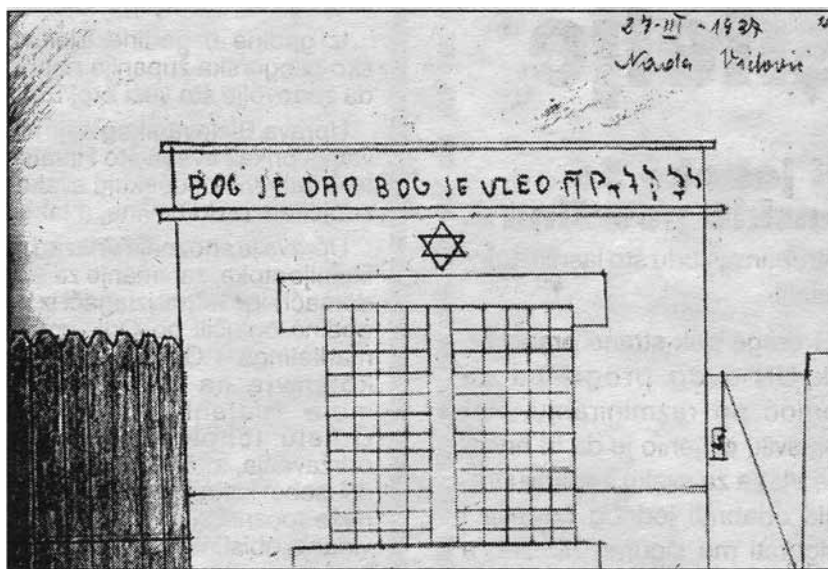

Slika 5. Dio sačuvanog židovskog groblja u Bjelovaru
(snimio: Mladen Medar)

Ta je odluka rješenjem iste Banske uprave br. 63 339 od 21. listopada 1937. stavljena izvan snage jer se dr. Ginsberg nalazio godinu dana na odsutnosti u inozemstvu (*Državna realna gimnazija u Bjelovaru - Izvještaj za šk. god. 1937-38*, Bjelovar, 1938., str. 5). Školske godine 1939./40. opet se nalazi u popisu profesora te gimnazije. Vjeronauk za učenike Židove u toj su školi prije Ginsberga predavali dr. Samuel D. Tauber i dr. Lazar Margulies, a školske godine 1928./29. nalazimo i rabina iz Ludbrega, Josipa Deutscha (vidjeti popis učitelja, nastavnika i profesora bjelovarske gimnazije od 1876. do 1939. godine u: Josip VUSIĆ, *Bjelovarska gimnazija od 1876. do 1978.*, *Bjelovarski zbornik* br 7, Matica hrvatska, Ogranak Bjelovar, Bjelovar, 2006., str. 108-109).

²⁰ Fotokopije originalnih Ginsbergovih tekstova, pisanih pisaćim strojem i, djelomično, rukom, posjeduje autor ovoga rada. Originali su se nalazili kod poznatog bjelovarskog sabirača građe o Bjelovaru, Josipa Remenarića. Nije mi poznato što se s njima dogodilo nakon Remenarićeve smrti.

Inače, prvi ukopi na židovskom dijelu bjelovarskog groblja obavljani su 1876. godine. To groblje /sl. 5/ imalo je i svoju kapelicu (mrtvačnicu) s hrvatskim i hebrejskim natpisom "Bog je dao – Bog je uzeo" koji se nalazio na gornjem dijelu zapadnog

Slika 6. Originalni izgled židovske mrtvačnice
(crtež Nade Vidović, učenice 3. b razreda bjelovarske gimnazije, 1937.)

pročelja. Fotografija originalnog njezina izgleda nije poznata, ali uz sačuvani projekt iz 1935.godine u Državnom arhivu u Bjelovaru, crtež jedne učenice 3. b razreda bjelovarske Državne realne gimnazije koji je nastao 1937. godine (u doba kada je tom razredu profesor risanja bio poznati hrvatski slikar Ante Kuman) dragocjen je dokument iz kojeg se vidi njezin originalni izgled /sl. 6/.²¹ Ta zgrada postoji i danas te i dalje služi kao mrtvačnica.

²¹ Mladen MEDAR, O nekadašnjem izgledu židovske kapelice na bjelovarskom groblju: učenički crtež - dragocjen dokument, *Novi bjelovarac*, god. XI, br. 36, Bjelovar, 13. rujna 2000., str. 5.

Budući da je židovski dio starog bjelovarskog groblja sv. Andrije tijekom vremena sve više propadao, Židovska općina u Bjelovaru 1961. godine sklopila je ugovor o održavanju toga groblja s Jovom Predragovićem iz Brezovca, kojemu je dozvolila besplatnu košnju trave, a on se obvezao da će zato održavati groblje od početka svibnja do kraja listopada. Staze i grobove će prema potrebi čistiti svakih četiri do šest tjedana. Sljedeće, 1962. godine, Tvornica cigle, crijeva i betonskih proizvoda u Bjelovaru nudi sve potrebne radove i popravke na židovskom groblju (uglavnom popravke temelja i ponovno podizanje srušenih spomenika na njihove temelje, uz trošak od 65.500 dinara, ali će umjesto navedenog iznosa u zamjenu uzeti nadgrobni spomenik pokojnog dr. med. Gabora Duschnitza, koji je rođen 16. studenoga

Godine 1929. u gradu je živjelo 600 Židova, a njih 210 bili su članovi Židovske općine. Predsjednik Židovske općine bio je Jaša Hrzić, potpredsjednik Makso Štern, tajnik prof. Rudolf Schey koji je vodio i matične knjige rođenih, vjenčanih i umrlih, a nakon njega, od 1930. godine, vodio ih je rabin D. Ginsberg (danas se čuvaju u Državnom arhivu u Bjelovaru), dužnost predstojnika hrama obnašao je Herman Epstein, kantor je bio Isidor Dorf, a šames Mojsija Bruchner. Ta je općina imala *Hevru kadišu* i skrblila se za siromašne članove, bolesnike te pokojnike. Predsjednici toga potpornoga i pogrebnog društva bili su Emil Kraut i Žiga Pollak, tajnik Rudolf Schey, a blagajnik Bernard Kraus. Gabaji su bili Bernard Mandl i Mijo Wolkenfeld.

Od učenika Židova u to je vrijeme u osnovnim školama bilo osam učenika i devet učenica te u gimnaziji četrnaest učenika i sedamnaest učenica. Liječnika Židova bilo je šest, odvjetnika tri, činovnika osam te dva zastupnika.²²

Na nekoliko mjesta u gradu, naročito u Zagrebačkoj ulici /sl. 7/, bile su smještene trgovine uglednih bjelovarskih Židova, najviše mješovitom robom. U prvoj knjizi već spomenutoga "Trgovačkog registra za inokosne tvrdke, 1876. – 1942. godine" u Državnom arhivu u Bjelovaru kronološki pratimo otvaranje pojedinih trgovina: Johana Dorwalda (prvi, 20. svibnja 1876.), Wilhelma, a zatim i Filipa Weissa, Moriza

Slika 7. Niz židovskih trgovina u Zagrebačkoj ulici u Bjelovaru (razglednica)

1836. u Lipto st. Miklošu, u Mađarskoj, a umro u Bjelovaru 20. lipnja 1889. godine. Bio je domobranski liječnik mađarske Honved vojske, ali se za njegov grob nije nitko brinuo. Oba se dokumenta nalaze u ostavštini dr. med. Dragutina Ländlera (Kulturno-povijesni odjel Gradskog muzeja Bjelovar). Taj drugi dokument potpisali su tadašnji predsjednik Židovske općine dr. Bela Milhofer te član uprave dr. Dragutin Ländler.

²² Melita ŠVOB, nav., dj., str. 182, tab. 25.

i Žige Pollaka, Bernharda Mosesa, Alberta i Josefa Liebermanna, Moritza i Leopolda Kohna, Jakoba Singera, Otta Mosesa, Žige Wilkenfelda, Salamona Pollaka, Lavoslava Hirschla, Mavre Ackermanna, Davida Hernsteina, Samuela Lauscha, Huga, Mirka i Otta Breyera i drugih.

Inekoliko tvornica bilo je u njihovu vlasništvu. Uloživši svoj kapital u Bjelovaru, Židovi su grad pretvorili u industrijsko središte regije, a zahvaljujući Lavoslavu Singeru bjelovarski je kraj postao značajan izvoznik brašna u srednju Europu.²³ A Dragutin Wolf, pak, počeo je 11. studenoga 1892. skromno, s malom pekarom. Ubrzo je nastavio s proizvodnjom keksa i vafla, broj radnika povećao se već na pedeset i oni su dnevno, na tada najsuvremenijim strojevima proizvodili 500 kilograma onoga, i to prvorazredne kvalitete, što od 1905. godine stoji u nazivu tvrtke u koju su se uključili i naslijedili je njegovi sinovi: "Tvornica keksa, dvopeka, biskvita i finih poslastica Dragutina Wolfa sinovi". Kasnije su prihvatili ponudu mađarske kompanije "Koestlin" s kojom su se udružili pa je to ime te bjelovarske tvornice ostalo do danas.

Broj Židova u Bjelovaru iz godine u godinu se povećavao. Pripadnici židovske zajednice djelovali su u nekoliko židovskih društava: Cionističkom (predsjednik je bio Filip Rosenzweig), Židovskom građanskom društvu koje je imalo i svoju knjižnicu, otvorenu u srpnju 1911. godine, raspolažući s 205 svezaka knjiga s područja književnosti.²⁴

Gospojinskom (na čelu mu je bila Šarlota Ebenspanger), Djevojačkom društvu "Mirjam" (s predsjednicom Gretom Hirschl), organizaciji Narodnog fonda (povjerenik je bio Slavko Fürst) te podružnici Ferijalne kolonije (s predsjednicom Helenom Berkeš). Udruženje židovske mladeži "Degel Jehuda" osnovano je u Bjelovaru 19. prosinca 1923. godine s oko 50 članova (počasni predsjednik tog udruženja postao je poznati bjelovarski liječnik dr. Dragutin Ländler), a neizostavni dio glazbenog života grada bilo je i Židovsko glazbeno društvo.²⁵

Bjelovarski Židovi zaista su znatno utjecali i na izgradnju i na svekoliki razvitak grada. Često su dobrovoljnim priložima potpomagali, primjerice, Društvo za poljepšanje grada Bjelovara, i to: Mavro Fürst, Lavoslav i Samuel Stern, Samuel Lausch, Žiga Pollak, Gustav Hirschl, David i Robert Herrnstein, Makso Stern te dr. Makso Fuks, a, primjerice, 1920. godine, Albert Singer, Slavko Fürst i Slavko Wolf

²³ Mira KOLAR DIMITRIJEVIĆ, Proces pretvaranja Bjelovara iz vojničkog u privredni centar od 1871. do 1910. godine, 250. obljetnica Bjelovara: izgradnja i razvoj 1756.-2006., Sažetci radova sa znanstvenog skupa, Zavod za znanstvenoistraživački i umjetnički rad u Bjelovaru HAZU, Zagreb, 2006., str. 6-7.

²⁴ *Demokratski glas*, god. XXXII, br. 7, Bjelovar, 1921., str. 3; Također i: Zorka RENIĆ, Povijest knjižnica u Bjelovaru (magistarski rad), Zagreb, 2004., str. 42.

²⁵ Mladen MEDAR, Bili su neodvojiv dio gospodarskog i kulturnog života, *Novi bjelovarac*, god. XI, br. 34, Bjelovar, 24. kolovoza, 2000., str. 14.

darovali su izvjesne svote novca bjelovarskom Dobrovoljnom vatrogasnom društvu. A kada je 6. listopada 1920. godine u Bjelovaru otvoren Trgovački tečaj koji – kako će istaknuti upravitelj tečaja i tadašnji direktor Realne gimnazije Andrija Ribar – “bude li uspješan, vodi nesumnjivo ustrojenju stalne trgovačke škole u našem gradu”²⁶, među predavačima se našao i ugledni bjelovarski trgovac Fürst.

Kulturni i društveni život grada obogaćivala su svojim sportskim, glazbenim i kazališnim gostovanjima, primjerice, zagrebačko Gombalačko društvo “Makabi” iz Zagreba, zatim balerina Otika Brauner i pijanist Egon Goldner te, tada još vrlo mlada, ali darovita i popularna glumica: Lea Deutsch.²⁷

Uoči izbijanja Drugoga svjetskog rata u Bjelovaru su u travnju 1941. godine živjela 303 Židova, u Bjelovarskom kotaru 50, a u cijelom okrugu njih 683, koji su dijelili sudbinu Mnogih Židova u Hrvatskoj u to vrijeme. Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske protiv njih su pokrenute drastične mjere, a lokalne bjelovarske novine “Nezavisna Hrvatska” objavljuju znatan broj protužidovskih članaka, a naročito u broju 17 od 9. kolovoza 1941., prenoseći riječi emisije Hrvatske državne krugovalne postaje, člankom “Za dom spremni!”.²⁸

Prva žrtva, odmah nakon ulaska njemačke vojske u Bjelovar, ustrijelila se u svom stanu 10. travnja 1941. godine. Bio je to 45 – godišnji trgovački pomoćnik, Židov Ernest Kopstein, rođen 15. listopada 1895. godine u Grosspetersdorfu, Burgenland (Gradišće). Od toga dana do 1. rujna 1941. godine u Bjelovaru je samoubojstvo počinilo 11 Židova, i to uglavnom trovanjem (*intoxicatio suicidi*).²⁹

Krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. godine započelo je hapšenje i deportiranje Židova u logore: prva skupina odvedena je u logor u Gospiću, a druga i treća skupina otpremljena je u logor Zagrebačkog zbora. Nekolicina je uspjela emigrirati, četrdeset četiri Židova dobila su propusnicu za Hrvatsko primorje (koje je tada bilo pod talijanskom okupacijom) a oni Bjelovarčani koji su ostali u Zagrebačkom zboru odvedeni su u razne logore: muškarci u Jasenovac, žene i djeca u Staru Gradišku i Loborgrad. Od spomenute treće skupine Židova, koji su bili deportirani u noći početkom srpnja 1941. godine, vraćeno je u Bjelovar dvadeset sedam, većinom staraca, žena i djece, te dvojica liječnika: dr. Bela Milhofer i dr. Dragutin Ländler.³⁰

²⁶ Trgovačka škola u Bjelovaru otvorena je 1953. godine.

²⁷ Mladen MEDAR, “Or hašemeš” u bjelovarskoj Sinagogi, *Ha-kol*, br. 71, srpanj, 2001., str. 25-26 (uvodna riječ o kulturnoj povijesti bjelovarskih Židova, na večeri židovske glazbe i plesa, Bjelovar, Dom kulture /nekadašnja sinagoga/, petak, 23. veljače 2001., 19,30 h).

²⁸ *Nezavisna Hrvatska*, god. I, br. 17, Bjelovar, 9. kolovoza 1941.

²⁹ *Matica umrlih Židovske općine Bjelovar 1909.-1941.*, Državni arhiv Bjelovar; *Mrtvoarnik 1930.-1948.*, Opća bolnica Bjelovar, Državni arhiv Bjelovar, sign. 39 PO-a-8/2.

³⁰ O njihovim liječničkim karijerama vidjeti: Dr. Bela Milhofer (1890.-1963.) u: Rudolf MICULINIĆ, *Iz starije prošlosti bjelovarske bolnice, Bjelovarski zbornik 6*, Matica hrvatska, Ogranak Bjelovar i Opća bolnica Bjelovar, Bjelovar 2003., str. 75; dr. Dragutin Ländler (1891.-

Bili su smješteni u zgradi željeznarije braće Breyer /sl.8/ na Trgu Stjepana Radića, koja je tada nazvana "židovski logor". Uzdržavalo ih je nekoliko Židova iz miješanih brakova (u Bjelovaru ih je bilo petnaest).³¹

U lokalnom tisku pojavili su se oglasi o prodaji imovine "iseljenih osoba", o "podržavljenju imetka Židova"³² ili oglasi o "likvidaciji židovske imovine – prodaja preostale stoke", kao i obavijesti o prodaji židovskih i srpskih trgovačkih radnji na području Bjelovara. Od židovskih trgovine su: Schulhof, Hernstein, Singer, Berkeš, Bürgner, Fürst, Pollak, Fuhrmann, Ekstein, Mandl, Rosenberg, Deutsch, Weiss, Breyer, Berger, Hirschler, Beck, Hirschl, Kohn, Lewisch, Grün, Kraut, Lachenbacher, Löwy, Taussig, Braunstein, Lauš, Drucker, Bartfeld, Anhalzer, Perl...³³

Slika 8. Trgovina braće Breyer, ugao Starog sajmišta i Križevačke ceste (razglednica, početak 20. stoljeća)

1965.) u: Mladen BERGHOFER, Povijest zdravstvene službe u Bjelovaru, *Zbornik stručnih radova Medicinskog centra "Dr Emilija Holik" u Bjelovaru*, Bjelovar, 1970., str. 54.

³¹ Gradska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Bjelovaru, Izvješće Okružnoj komisiji od 22. kolovoza 1945., *Zločin izvršen nad Židovima*, sign. HRDABJ 29, spis br. 88/45. - Također i Rade KOVAČ, *Bjelovar i okolica u borbi protiv okupatora*, Bjelovar, 1952., poglavlje "Progona Židova", str. 73-77.

³² O tome općenito: Nada KISIĆ KOLANOVIĆ, Podržavljenje imovine Židova u NDH, *Časopis za suvremenu povijest*, god. 30., br. 3, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 1998., str. 429-453.

³³ *Nezavisna Hrvatska*, god. I, br. 19, Bjelovar, 23. kolovoza 1941., str. 4; *Nezavisna Hrvatska*, god. I, br. 28, Bjelovar, 25. listopada 1941., str. 3; *Nezavisna Hrvatska*, god. I, br. 33, Bjelovar, 29. studenoga 1941., str. 6; *Nezavisna Hrvatska*, god. II, br. 47, Bjelovar, 14. ožujka 1942., str. 4 (kraći popis u broju 53 od 8. svibnja 1942, str. 4, te u broju 54, str. 4); *Bilogora*, br. 72, Bjelovar, 17. listopada 1942., str. 7; *Bilogora*, br. 74, Bjelovar, 1942., str. 7.

Kako bi se spasio, dio židovske populacije prešao je na katoličku vjeru. Izvješća o tome javno su donosile lokalne novine: "U nedjelju 22. lipnja prekrstili su se neki bjelovarski Židovi i Židovke i prešli na katoličku vjeru".³⁴

Prema podatcima bjelovarske Gradske i Okružne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača iz 1945. godine u razne logore otpremljeno je 288 osoba, od toga su ubijene 262, i to 94 muškarca, 106 žena i 62 djece. Od svih bjelovarskih Židova na životu je ostalo samo 35 osoba.³⁵

Sinagoga je bila zatvorena, pretvorena u skladište opljačkane židovske imovine, a zatim u njemačko vojno skladište. Činjenica je, međutim, da židovska vjerska obilježja na toj zgradi nisu devastirale ni njemačka ni ustaška vojska. Ali, uspostavom nove vlasti već 1945. godine najprije su rastavljene i prodane orgulje koje su se nalazile na koru, a zatim su, 1951. godine, prigodom adaptacije zgrade za potrebe bjelovarskoga Narodnog kazališta³⁶ uništeni dragocjeni arhitektonski elementi (obje

³⁴ *Nezavisna Hrvatska*, god. I, br. 11, Bjelovar, 28. lipnja 1941., str. 5-6.

³⁵ Godine 1954. Bjelovarčani su se masovno odazvali akciji "Šume mučenika" u Izraelu, gdje još i danas žive potomci bjelovarskih Židova. Tadašnje bjelovarske novine izvješćuju o rezultatu akcije: "Akcija koja se provodi u čitavom svijetu za podizanje živog spomenika palim Jevrejima - borcima NOB-a i izginulim jevrejskim žrtvama fašizma u toku Drugog svjetskog rata, pokrenuta je i u Bjelovaru. Poznato je da će ovaj spomenik imati sasvim drugo obilježje. On neće biti od kamena ili bronce, već će se zasaditi u Izraelu pokraj Jeruzalema šuma mučenika u kojoj će se uzgajati 6 miliona stabala koliko je Jevreja u Evropi izginulo od fašističkog terora i palo u borbi protiv fašizma.

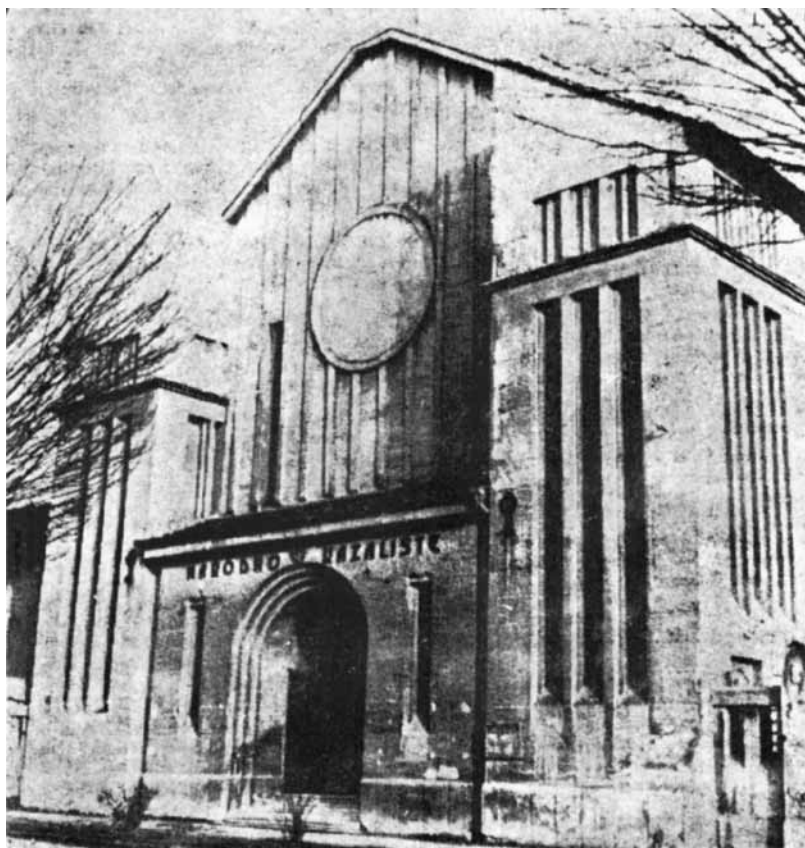
U jugoslavenskom dijelu šume mučenika biti će zasađeno 60.000 stabala, kao simboličko sjećanje na jevrejske žrtve u našoj zemlji, od kojih je jedan dio pao u Narodnooslobodilačkoj borbi.

U Bjelovaru upisano je oko 1600 stabala, a u prilozima je učestvovao velik broj građana i seljaka iz okolnih sela, kao lokalne narodne vlasti, društvene i masovne organizacije, ustanove i privredna poduzeća. Tako je Narodni odbor kotara i Gradske općine upisao svaki po 100 stabala. Veći broj stabala upisalo je Kotarsko sindikalno vijeće, kao i gotovo sve sindikalne podružnice, te Zavod za socijalno osiguranje, Udruženje penzionera, Savez RVI, Gradski odbor saveza boraca NOR i Gradski odbor SSRN. Privredna poduzeća upisala su također veći broj stabala, kao Gradsko ciglarsko 50, "Otpad" 40, Opća bolnica 30, Šumarski klub 25, Šumarija 20 i mnoga druga poduzeća po 20-30 stabala." (*Bjelovarski list*, god. VII, br. 9, Bjelovar, 15. lipnja 1954., str. 4).

³⁶ Mladen MEDAR, Narodno kazalište Bjelovar (1945.-1959.), u knjizi: *Repertoar hrvatskih kazališta 1840-1860-1980*, "Globus" i JAZU Zagreb 1990., str. 686 - ISTI, *Sjećanje na bjelovarsko kazalište* (katalog izložbe), Gradski muzej Bjelovar, Bjelovar, 1997., str. 13.

Nakon utruća profesionalnog kazališta u njemu boravi amatersko kazalište u kojem također nakon nekoliko godina prestaje rad, održavaju se i kinopredstave (šezdesetih godina prošloga stoljeća u sinagogi je bilo treće bjelovarsko kino). Zgrada se, dakle, intenzivno upotrebljavala, ali je sustavno, iz godine u godinu, sve više propadala. I godine 1986., kada se u njoj nalazio Foto-klub, ona je već u takvom stanju – krov je već sasvim prokišnjavao i uništavao njezinu unutrašnjost – da se nešto moralo poduzeti. Tada je zahvaljujući tadašnjem JSIZU u stambeno – komunalnoj oblasti započela i trajala do 1989. godine njezina rekonstrukcija, adaptacija i sanacija (prigodom tih zahvata ispod današnje

kupole) i Mojsijeve ploče s vrha zabata /sl. 9/. Danas je ta zgrada Dom kulture, a u njoj se nalazi i dio Glazbene škole "Vatroslav Lisinski".³⁷

Slika 9. Sinagoga nakon 1951. godine - zgrada Narodnog kazališta

pozornice otkriveni su stariji, poprečni temelji, vjerojatno prizemnice koja se na tom mjestu nalazila do početka izgradnje sinagoge 1913. godine. Građevinsko-obrtnički radovi dovršeni su zahvaljujući znatnim ulaganjima građana Bjelovara i tadašnjih radnih organizacija jer su traženi prilozi kako bi se zgrada rekonstruirala i dovela u funkciju (znatan prilog dala je Drvena industrija "Česma"), a izvođači radova bili su Beming, Intermont, Elektrometal, HPT, Komunalno poduzeće. Ukupno je sakupljeno i uloženo oko 1.000.000 DEM! Pročelje je obnovljeno zbog održavanja Univerzijade u Zagrebu 1987. godine. Zgrada je napokon svečano otvorena 20. lipnja 1989. godine, uz koncert Zagrebačkoga gudačkog kvarteta.

³⁷ Prema vlasničkom listu godine 1934. vlasnik je Židovska vjeroispovjedna općina, 1942. pravo vlasništva uknjižuje se u korist NDH - Državne riznice, 1947. vraća se Židovskoj općini, 1949. državna vlast ih razvlašćuje zbog "općeg" interesa, 1951. postaje općenarodnom imovinom te, naposljetku, na temelju rješenja Skupštine općine Bjelovar od 1986. godine, pravo korištenja te zgrade ima Glazbena škola.

Danas u Bjelovaru, osim zgrade nekadašnje sinagoge te djelomično sačuvanoga židovskog groblja, na nekadašnje pripadnike židovske zajednice u Bjelovaru podsjećaju malobrojni, dragocjeni predmeti sačuvani u bjelovarskom Gradskom muzeju: službeni metalni pečat nadrabina Samuela D. Taubera, tri tasa, tj. metalna štita svetog svitka – Tore izrađena od srebra, mramorne Mojsijeve ploče s deset Božjih zapovijedi iz jedne od dvije bogomolje, jedan molitvenik na hebrejskom, korice drugog molitvenika, pribor za obredno obrezivanje (*Brit mila*), veliko divot-izdanje “*Die heilige Schrift der Israeliten*” (Stuttgart, sine anno) s ilustracijama Gustava Dorea, vrlo malo sačuvanih nota Židovskoga glazbenog društva te poneki komad namještaja starih bjelovarskih židovskih obitelji.³⁸

U popisu stanovništva prema narodnosti po županijama iz 1991. godine u cijeloj je Bjelovarsko-bilogorskoj županiji registrirano 18 Židova, i to: tri u Bjelovaru, šest u Daruvaru, pet u Grubišnom Polju, dva u Siraču, jedan u Kapeli i jedan u Končanici.³⁹

The Contribution to Research by Jewish History in Bjelovar

Summary

In this work, writing about a topic not explored until the present moment; life, work, and the sufferings of the Jewish population, who were an important part of social, cultural, and economic, especially of commercial and industrial life in Bjelovar, the author for the first time shows in detail and in chronological order a sequence of unpublished details from their past, especially from the lives of distinguished individuals (paying particular attention to the first Jewish temple in Bjelovar from the year 1882 and the representative synagogue, built from 1913 to 1917) as an undividable part of the general historical problems of Bjelovar in a large range from the 18th to the 20th century, that is from the foundation of the town in the year 1756 to their emigration and sufferings during the Second World War, and particular activities during the years after the war.

Keywords: Bjelovar, social and cultural life, illustrious persons, sufferings in World War Two, religious community, Jews

Autor: Mladen Medar
Gradski muzej Bjelovar
Trg Eugena Kvaternika 1
43 000 Bjelovar
gradski-muzej-bjelovar@bj.htnet.hr

³⁸ Čuvaju se u zbirkaama Kulturno-povijesnog odjela Gradskog muzeja Bjelovar.

³⁹ Melita ŠVOB, nav . dj., str. 117.